

ալ Հայոց ծանօթ էր և գործածուած արդէն Հայ մանրանկարչութեան մէջ ժ. դարուն, և ո՛վ գիտէ անկէ շատ առաջ ալ, վերոյիշեալ խճանկարէն զատ, փայտափորագրութեան կամ քանդակագործութեան մէջ:

Իսկ Ձիթենեաց լերան երկրորդ խճանկարին¹ կից կը գտնենք խճանկարի մը վերի մասը, որուն ոչ նկարագրականը և ոչ ալ ամբողջ լուսանկարը տրամադրութեանս տակ ունենալով՝ ստիպուած եմ միայն այս յիշատակութեամբ անցնիլ: Օր մը երբ դարձեալ Երուսաղէմ այցելեմ և աւելի երկար մնալու ժամանակ ունենամ, անձամբ դարձեալ պիտի ստուգեմ այս մանր խճանկար յիշատակարաններու մասին, և գուցէ այս էջերուն մէջ աւելի մանրամասնութիւններ տամ հետաքրքիրներուն:

Հոս պարտք կը համարիմ խորին շնորհակալութիւններս յայտնելու սրբազան բարեկամիս՝ գիտնական Մեսրոպ Եպս. Նշանեանին՝ որ հաճեցաւ խնդրանքիս վրայ հայթայթել ինչ ինչ լուսանկարներ, առանց որոնց աշխատանքս թերի պիտի ըլլար մեծապէս:

*
* *

Աւարտելով Հայկական խճանկարներու այս ուսումնասիրութիւնը, կ'ամփոփեմ: Նախ որ Երուսաղէմի հայ խճանկարները հին են և Ե-Չ դարու գործ: Երկրորդ՝ Հայ արհեստավորի և արուեստագէտի գործեր են անոնք, հաւանօրէն Հայաստանէն մասնաւորաբար Երուսաղէմ բերուած, կամ արդէն հոն գտնուող. ամէն պարագայի տակ՝ Հայաստանի գեղարուեստին ծանօթ, անկէ ներշնչուած և զայն ընդօրինակող եղած են Երուսաղէմի խճանկարներուն կազմողները: Երրորդ՝ Երուսաղէմի խճանկարներուն արհեստով խճանկարներ Հայաստան ալ կային նոյն այդ շրջանին, որոնցմէ բիշ բան կը գտնենք այժմ: Վըստահօրէն պեղումները անակնկալ նորութիւններ պիտի տան իմ այս կարծիքս հաստատող: Չորրորդ՝ Երուսաղէմի խճանկարին նկարագրողը Հայաստանի մէջ ալ գործածուած են, և իմ տուած օրինակներու համեմատութիւնը ցոյց պիտի տայ որ Երուսաղէմի խճանկարներուն պատկերաձեւերուն և Հայաստանի արուեստին զանազան գծագրութեանց մէջ մեծ նմանութիւն՝ զրեթէ կրկնութիւն մը կայ: Երուսաղէմի խճանկարներուն վրայօք արտայայտութեանց գեղարուեստական բացատրութեանց և մեկնութեանց կարգին Մկրտիչ սրբազան Աղանունիի մօտ կը կարդամ. « Ձիթենեաց լերան Հայոց Ս. Յովհ. Կարապետի վանքի այդ մոզայիքները յայտնի է թէ հեռաւոր թուականէ մը կը հասնին. այդ մոզայիքի վարպետներն ալ միեւնոյն ոգով շարժած են՝ հեթանոսականը խառնելով քրիստոնէականին հետ, ինչպէս ցոյց կու տան անոնց լուսանկարուած մանրանկարները² »: Չեմ գիտեր թէ սիրելի սրբազանը որոշ ի՞նչ ըսել կ'ուզէ, այս խճանկարներուն ո՞ր մասին հեթանոս և ո՞ր մասը Քրիստոնէական ըլլալն ինձ համար անկարելի է Հայ արուեստին ներկայ պայմաններուն տակ ճշտել, նոյն իսկ դժուար է բոլորովին Հայ արուեստ նկատել խճանկարներուն արուեստը, որոնց շարադրութեանց ձեւերուն հնագոյն օրինակները թէեւ Հայաստան կամ հայոց մօտ կը գտնենք նախ: Ես ցոյց տուի որ կար Հռոմէական, Սասանեան և ուրիշ ազդեցութիւն, ինքնատիպ եղած և իւրացուած Հայոց մօտ: Բայց իրապէս այդ Հռոմէական կամ Սասանեան նկատուածները անոնց կը պատկանին, թէ անոնցմէ առաջ ուրիշին, կամ ո՞վ գիտէ, նոյն իսկ Հայ արուեստին կը պատկանէին, որ փոխանակ փոխ առնելու՝ փոխ տուած ալ կրնայ ըլլալ: Անտարակոյս այս խճանկարները հին արուեստի կը պատկանին, գոնէ մեզի ծանօթ քրիստոնէայ և Հայ արուեստին: Խօսքս մասնաւորաբար թուրքականներուն մասին, է, ինչպէս որ Չօպանեան ալ կը գրէ. « Հայ

նկարին նկարագրողը Հայաստանի մէջ ալ գործածուած են, և իմ տուած օրինակներու համեմատութիւնը ցոյց պիտի տայ որ Երուսաղէմի խճանկարներուն պատկերաձեւերուն և Հայաստանի արուեստին զանազան գծագրութեանց մէջ մեծ նմանութիւն՝ զրեթէ կրկնութիւն մը կայ:

Երուսաղէմի խճանկարներուն վրայօք արտայայտութեանց գեղարուեստական բացատրութեանց և մեկնութեանց կարգին Մկրտիչ սրբազան Աղանունիի մօտ կը կարդամ. « Ձիթենեաց լերան Հայոց Ս. Յովհ. Կարապետի վանքի այդ մոզայիքները յայտնի է թէ հեռաւոր թուականէ մը կը հասնին. այդ մոզայիքի վարպետներն ալ միեւնոյն ոգով շարժած են՝ հեթանոսականը խառնելով քրիստոնէականին հետ, ինչպէս ցոյց կու տան անոնց լուսանկարուած մանրանկարները² »: Չեմ գիտեր թէ սիրելի սրբազանը որոշ ի՞նչ ըսել կ'ուզէ, այս խճանկարներուն ո՞ր մասին հեթանոս և ո՞ր մասը Քրիստոնէական ըլլալն ինձ համար անկարելի է Հայ արուեստին ներկայ պայմաններուն տակ ճշտել, նոյն իսկ դժուար է բոլորովին Հայ արուեստ նկատել խճանկարներուն արուեստը, որոնց շարադրութեանց ձեւերուն հնագոյն օրինակները թէեւ Հայաստան կամ հայոց մօտ կը գտնենք նախ: Ես ցոյց տուի որ կար Հռոմէական, Սասանեան և ուրիշ ազդեցութիւն, ինքնատիպ եղած և իւրացուած Հայոց մօտ: Բայց իրապէս այդ Հռոմէական կամ Սասանեան նկատուածները անոնց կը պատկանին, թէ անոնցմէ առաջ ուրիշին, կամ ո՞վ գիտէ, նոյն իսկ Հայ արուեստին կը պատկանէին, որ փոխանակ փոխ առնելու՝ փոխ տուած ալ կրնայ ըլլալ: Անտարակոյս այս խճանկարները հին արուեստի կը պատկանին, գոնէ մեզի ծանօթ քրիստոնէայ և Հայ արուեստին: Խօսքս մասնաւորաբար թուրքականներուն մասին, է, ինչպէս որ Չօպանեան ալ կը գրէ. « Հայ

1. Տե՛ս Բզմով. Մայիս-Յունիս, 1934, էջ 195, Թ. 4.

2. Հայկական Հին Վանքեր և Եկեղեցիներ Սուրբ Երկրին մէջ. Երուսաղէմ 1931, էջ 163.

քրիստոնէայ արուեստի հնագոյն գործերէն եղող այս յիշատակարաններուն (Երուսաղէմի խճանկարները) հեղինակները, յետոյ դարերու ընթացքին՝ ունեցան արժանաւոր յաջորդներ, որոնք ինչ ինչ ձեռագիրներու աւելի եւս շեշտուած ու զարգացած հայկական կնիք կրող արուեստով նկարագրութեանց մէջ՝ ալ աւելի նուրբ ու կենդանի կամ փայլուն ու քմայքոտ կերպով արտայայտեցին թուրքներու և ծաղկանց շնորհը¹ »: Հոս յարգելի Պ. Չօպանեանի հետ համաձայն չեմ. թուրքականը՝ մասնաւորապէս Հայ արուեստի այդ կանխագոյն ծանօթ բնապաշտ արտայայտութեան կերպը, ըստ երեւոյթին մինչեւ ժ. դար կամ անկէ առաջ իր կատարելագոյն վիճակին մէջ էր, իր պարզութեամբ, բնապաշտիկ գծերով, որոնք

մաքուր և ուսումնասիրուած երեւոյթով կը ներկայանան, աւելի յաջող էին քան ձեռագիր զրչութեան դարերու արուեստը, որ իբր մանրանկարչութիւն կ'երեւայ, կանուխէն սկսելով պարզութեամբ և հետզհետէ մեզի հասնելով արեւելեան տաքալայման, շլացուցիչ ճոխութեամբ, ուր սակայն շատ անգամ բնապաշտութիւնը կը պակսի, զրեթէ կ'անհետանայ, և արուեստի կենսական ու Հայկական պարզութիւնը կը խեղդուի ճնշիչ արեւելեան-չինական ճոխութեան, գոյնի, և պատկերացումներու շարադրութեանց տակ: Այսպէս միայն շլացուցիչ՝ այլ ոչ բարձրօրէն գեղարուեստական արուեստ մը գոյացընելով, զոր չէ կարելի փոխանակել հնագոյն Հայ արուեստին տեղ:

Յ. ՔԻՐԻՏԵԱՆ

Պ Ա Տ Ա Ռ Ի Կ Ն Ե Ր ԼՈՒՍԱԾԻՐ ՇԱԲԱԹԱՅԵԱԼ ՎԱՆՔԵՐԷՆ

(Շար. տես Բզմով. 1934. էջ 300)

Ս. Կոզմոս և Դամիանոս վանքը (Շաբաթացեալներու շարքին անցած ժ. դարերուն) Ակնայ քաղաքին հարաւակողմն է, երեք քառորդ ժամուան հեռավորութեամբ Կարուշլայ գիւղին մօտիկն է: Ս. Կոզմոս-Դամիանոսի զիւրքը. — թէեւ անարժաթ բժիշկներու նուիրուած վանք մ'էր, նախնային հարուստի և տիրապետողի վայելսակայն հարուստի և տիրապետողի վայելքով, շուրջուած բնական գեղ ու գեղ ճոխութիւններով այնչափ ակնաբախ նոյնչափ և վեհափառ էր: Շաբաթացեալը աջին ունէր ուղիղ ու բիշ շեղակի Կարուշլայ և հպարտեկի, ամբարձիկ կամարակապը, որոնք Քրքը կէօզի բերդակարկառ միաշերտ ու կերտ ժայռ ամբարտակ, պողպատ

նրբանին տակը հեւուն ու խօսուն, կաթնաթոյր ջրատինքներու պտուկներէն բուղիս եւ ուղիս յորդած ու հոսած և օձագալար պրկմանց մէջ տրորած, լիացած ու յագեցած էին: Քառասնակի մշտնջենական սահնուն ու ցայտուն ակունքներէն՝ բխած ու կազմած աղբիւրներ ու աւազաններու փրփուր ու պողպաջուն արան շարաններն էին, որ կը ջրէին արտեր ու պարտէզներ, ծառ ու ծաղկունք, և պապակներ, պասուքներ կը զովացնէին ու կ'արբենային ամէնը սա անմահական սառնածին, զբախտածին երակներովն անգին:

Ականց այս բերդը ծորուն՝ կ'երկարի ու կը թեքի բիշ շեղումով մինչեւ Եփրատ և դէմը՝ Դարպասի կեցած Տիտան Կաշոյին համբաւաւոր: Անդին բազուկ կ'երկարէ թղթածածը Վզային, այս հռչակաւոր

1. Անահիտ. նոր շրջան 1929 թիւ 2, Ա. տարի «Հին Հայկական Մօզայիքներ» էջ 20.

լերան ու իր հեքեթունակ պատմութեան:

Անարժաթ բժիշկը քամակը բոլորովին տուած է հարուստ ամիրաներու առասպել-
լեալ հարստութեանցը Ապուշեխին, մեծա-
գոյնին ի գիւղօրէս. այս բունին ու օճախին
Անույ ու Վասպուրականի առաջին գաղ-
թատեղւոյն Մարնտնակովն անոր պատ-
մական ու պատուական կեցուածքին ար-
ծուէծարիկ: Ս. Կոզմոս իր պատուանդանն
ըրած ու զրած էր իր գահաթոռին խորունկ
ձորի մը, որպէս կոթողի ու արձանի ան-
արժաթաց, որուն խորերէն ու հորերէն
կու գար խաղալով ու թաւալով երբեմն
հեւալով ու գոռալով զուլալ ջրերու հոսքն
ու հանքը անսպառ Վլայէն ու Մարնտնա-
կէն, և որոնց խառնուած քուրիկցած էին
Բակերի ու Խոթարի աւազաններէն Չոխ-
սարի (Ճոխմայր) գրկերէն, Արեգու ձորէն
ու Գոչանէն հոսած ջրերը, ոռոգելով եր-
բեմնի վանքին ճոխ այգիքն ու պարտէզը,
քերելով, լզուրդաւելով ոռոգելն ու հիմերը
կոթողին, այժմուս անձերու եւ տէրերու
պարտէզներն ու ջրաղացները: Վանքին
ձախ դին են Բակերը, Արեգին և Ակն
ողջոյն իր զուլիցերական նմանապատու-
մովն և տպումովը ժայռերու, ձորերու, շերտ
ու ճեղք ճեղք քարերու կոթողներով, ափ
մը հողերով, բուռ մը պարտէզներով, ձիւ-
նասար ու պար լեռներով մօտ թէ հեռուն,
անհամար ակունքներով, հարուստ հովիտ-
ներով, կախ ու անկախ կանաչներով,
մարմանդներով ժայռածին, ոսկելից ըս-
տինքներով լիալի ու կաթնալի, բանա-
ստեղծական մտքերու ու գրիչներու մըջ-
տընջեանական հիւթ ու նիւթ հայթայթող
այս ճոխ գեղեցկութիւնն ու հարստու-
թիւնը. սոս անսպառ շտեմարանն էր եղած
և ներշնչարանը ապրեցնող ու վերացնող,
և հանքը զրչին, էջերու ու տողերու ան-
սպառ մետաղին: Անարժաթը ճակատը
շտկած է Սանտրգ պաղի եւ Շոգուի
ժեռուտ շերտերուն կրանիդեայ, որոնք
տաք տաք համբուրիւ մը մօտենալու շատ
շատ ըզմանքներու ճիգին ու սէրին մէջ
թէեւ, բայց անհղասաստ ու սարսափազդ
Եփրատի երեւումովն ու նախանձով դեռ

չեն կրցած սերտիւ ու սրտիւ միանալ ու
այս յաւիտենականապէս: Շարաթացեալը
կուրծքը բացած է Եփրատին և լանջը
մերկացած Ս. Սերգիսին, որ Եփրատի
եզերքին քար շերտի մը վրայ պազած է,
սա ալ կոնակէն հարուածուած է. վան-
քէն (Հայհոռոմ գիւղ մը) մշտնջենական
թշնամութեամբ մը... և Եփրատէն որ միշտ
կը սուրայ բախելով վէժ ոտներուն ու
խորունկներուն, երբեմն ալ կը սպառնայ
նոյնինքն կեանքին ու կուրծքին մարմար
կատղած փրփուր ալիքներով, բայց Ձո-
րավարը ոչ Եփրատի գոռ ու գոչէն վախ-
ցած, ոչ ալ իր հասցէին ուղղուած բամ-
բասանքներէն (հոռոմ) ազդուած, միշտ
կը կենայ մատուռ տաճարովն անսասա-
նելի եւ իր նժոյգովն անընկճելի: Եթէ
անարժաթ բժիշկները խոր ձորերու եւ
գիւղերու մէջ ծրարուած չլինէին, անշուշտ
լսած պիտի լինէին հէգ Կաշոյ մամայի
(երիցուհի) սրտակեղեք լացն ու կոծը, և
աղբասագին աղաղակն ու պաղատանքը,
որ ամբողջ քարերովն ու լեռներովն ար-
ձագանգեր էր թէ՛ հասիք, հասիք, տէր-
տէրն ալ ամբողջին հետ հաւատարմաց
եղեր է...:

Ս. Կոզմոս—Դամիանոսի վանքը դարա-
ւորապէս ժայռակտուրի մը վրայ հանգչած
գարեբու վրայ նստել էր, և հովանաւո-
րել էր հաւատացեալ բիւրաւորներ: Շէնքի
հաստակող շինուածքը համակ քառակուսի,
սրբատաշ քարերով, և կեցուածքը գեղադիր
ու հոյատեսիլ և տպաւորութիւնն ալ ազդե-
ցիկ էր մինչեւ հոգւոյ խորերը: Վանքը կը
կոչուէր նաեւ Զուխտակ, Կարուշու վանք
և Արեգու Ուխտը: Ակնէն աւելի Արեգին
և ալ աւելին Կարուշու էր որ վանքին
դիւրութիւն կ'ընէր, և ուղղակի կը մա-
տակարարէր. ժամերգութեան կատարումը,
Ս. Պատարագի մատուցումը՝ միշտ Կարուշ-
լայէն: Շարաթացեալը վաղուց կորսնցու-
ցած էր իր թէ՛ շէնքերուն ճոխութիւնն ու
շարքը և թէ՛ արտ ու արտօրայք, այգիք
ու պարտէզը, անշուշտ և շարժուն բոլոր
հարստութիւն: Վանուց եկեղեցին հին և
նախնեաց ռճով և շինութեամբ, եկեղեցին

երկու յարկով. բուն եկեղեցին երկու խո-
րանով, խաչկալ հնութիւն բուրդ, եւ
ատենին ճաշական ու քանդակաւ, պատ-
կերներ հին զրոշմով. մի քանի տնօրինա-
կան պատկերներ եւս նոյն դարերու վըր-
ձինի գործ: Եկեղեցւոյն վրայի յարկը
նմանապէս երկու խորանով, ոչ լայն
պատուհաններով, և լոյսերով, որով ա-
ւելի խորհրդաւոր և վեհ մթնոլորտ մը տի-
րապետած էր երկուքովն ալ: Եկեղեցւոյն
կցուած էին անմիջապէս խուցերը, մաս-
տունը, մատաղատունը, խոհանոցը փոքր,
նմանապէս հիւրսենեակը: Ընդարձակ գա-
ւիթ մը հարկաւոր ուխտաւորներ պարու-
նակելու ընդարձակութեամբ, ընդարձակ
գերեզմանատուն մը, որ այժմուս Արեգի
ու Կարուշլայի գիւղերուն էր: Հին գե-
րեզմանաքարեր ու դամբարաններ ալ կային
կղերաց: Այգի ու պարտէզ շատ քիչ, երբ
շատերը Կարուշլան իւրացուցեր էր, գրեթէ
մինչեւ վանքին դրան սեմը: 100—150
տարի առաջ Կարուշլան գոյութիւն չունի
եղեր, և իսկոյն տասը տուններով սկսած՝
կազմած էր բաւական թուով բնակչութիւն
մը խառն. Կարուշլայի եկեղեցին ալ 100—
120 տարուան հնութիւն մը ունէր Չար-
խափան Ս. Սատուածածին անունով: Գո-
վերէն ու եզերէն եւ ունեցածներէն մկրա-
տուած, և իւրացուցուած նաեւ եկուոր ու-
ժերէ, ու ազդեցիկներէ, առեր էր վիճակը
ուխտաւորաց: Ուխտաւորները ամէն ատե-
նի ու մանաւանդ հարեւաններէն, ու հայ
հոռոմներէն շատ շատ փութացած են ուխտի
և երկրպագութեան, մանաւանդ անարժաթ
բժշկացն, համբաւեալ ու հռչակեալ:

Վանքը եղած է նաեւ զրօսանաց տեղի.
ամէն կիրակի օրեր՝ ծեր ու երիտասարդ,
մամիկներ ու հարսնացուներ և կոյսեր
երամ երամ, դաս դաս փութացած են
պարելու, երգելու, մրցախաղեր ընելու,
ուխտերին սիրով ու սրտով ընելու, մու-
րատուն հասնելու մեծ յոյսովն ու հա-
ւատովը սրբերի: Ամէն շաբաթ ու կիրա-
կի օրեր Ս. Պատարագ կը մատուցուէր.
գիւղերու եւ արուարձաններու և քաղքի
քահանայք ալ կը մասնակցէին. իսկ բուն

իր օրերուն աւելի մեծ հանդիսութեամբ և
շքով կը կատարուէին եկեղեցական արա-
րողութիւն և մատաղօրհնութիւն՝ գլխաւո-
րութեամբ Վանահայր Առաջնորդին. այդ
օրերուն հազարաւորներու կը հասնէր թիւը
ուխտաւորներուն, ամէն ազգի մուրացիկ
ու աղքատներ անխորթէն կը մասնակցէ-
ին մատաղի ճոխ սեղանին և ծրարներով
լի կը դառնային իրենց տունները: Ընդ-
հանրապէս միշտ ուխտաւորներու թիւը կը
կազմէին դող բռնողները (ջերմախտ), Հայն
ալ, հարեւանն ալ, Յոյնն ալ, Գլղպաշն
ալ, մինչեւ 2—3 օրուան ճանապարհէն
եկողները և գրեթէ ամէն շաբաթ գոռնդ
գունդ կը դիմէին, և դեղէն ու բժիշկէն
չբուժուող, չօգտուողներ անպայման կը
բժշկուէին. ջերմախտը կարծես տեղական
համաճարակ մ'էր, ուրկէց կը տառա-
պէին անխոր. իսկ անոնք որ չէին կրնար
գալ անարժաթ բժիշկներուն, կամ միջոց
չունէին ու անկողին ինկած էին՝ իրենց-
ներովը կը դրկէին նուէրներն, և հետը անոնց
հում ոլոր բամբակի թելեր, որոնք սեղա-
նին վրայ կը դրուէին, մանաւանդ Ս. Պա-
տարագի ատեն, վրան Նարեկ, Սաղմոս,
Ս. Աւետարանին ընթերցումով քանի մը
հանգոյցներ կը ձգուէին, ու կը յանձնէ-
ին բերողին: Երբեմն երբեմն ալ կատա-
րուած են հրաշալի տեսիլներ: Վանքի
անմիջական զրկիցը՝ Սագենը ունէին պար-
տէզ մը ամարանոց բնակարան. Տէր Ղու-
կասի մայրը խանար խաթուն շատ բարե-
պաշտ ու հաւատացեալ ջերմեռանդ կին մը,
որ գրեթէ վանուց եկեղեցւոյն ուխտաւոր-
ներէն մին էր, և Ս. Կոզմոսի զօրութեան
հաւատացող, և արդէն հրաշագործ համ-
բաւը մինչեւ հեռուները հռչակուած, մօ-
տիկը եղողները լիացուցած էր. խանար
խաթուն պարտէզը ջրելու յարմարագոյն
ատենը զիշերը կը համարի և լուսնկայ
լուսով իր փոքրիկը անկողին թողնելով,
կ'իջնէ ջրի կաւանները իր պարտէզին
դարձնելով, և ահա կը տեսնէ որ եկեղե-
ցւոյ լոյսերը վառուած են. ուշը ֆնացողի
մը պէս կը փութայ եկեղեցի ուր Ս. Պա-
տարագն սկսեր են, բայց ժամկոչ աղբարը

չ'երեւիր, ոչ ալ կոչնակի ձայն առած էր, և պատարագիչէն ու իրմէն զատ ոչ ոք կար եկեղեցին, ոչ ալ դպիր ու սարկաւագ. իր աղօթքին ու մրմունջին հետ, ահա պատարագիչն իր զգեստները սեղանին առջեւը թողնելով կ'անյայտանայ. խանար անմիջապէս ժամկոչին խուցին առջեւը ամուր ամուր ձայն կու տայ. ժամկոչը քնաթաթախ դուրս կ'ելլէ և կը լսէ յանդիմանութիւնը խաթունին. թէ՛ Բահանան ներսը Ս. Պատարագ կը մատուցանէ մէն մինակ, ու ինքը ծոյլ ու յոյլ կը քնանայ դեռ. ժամկոչ աղբարը սահմեկած եկեղեցի կը մտնէ, կը տեսնէ բոլոր լոյսերը վառուած. պատարագիչն զգեստները սեղանին առջեւը... կը շուարի խեղճը, պատարագիչը կարուշայէն կու գար, և դեռ կէս գիշեր է, ինք ամէն ատեն քահանան հոն գալուն՝ արդէն արթնցած, կոչնակը տուած կը լինէր, մինչդեռ հիմակ... բոլորովին այլ պատկեր, առանց քահանայի պատարագ մատուցուած լոյսերը վառ, զգեստները սեղանին առջեւը թողուած ու մեկնած. անմիջապէս կը վազէ կարուշայ քահանային, որ դեռ քունին մէջ էր. արթնցնելով եղելութիւնը կը պատմէ, քահանան անմիջապէս երեսփոխանին լուր կու տայ և ամէնքը մէկ կը փութան վանք: Խանար խաթուն ինքզինք աղօթքին և այս հրաշալի պարգու մին տուած՝ կը մոռնայ թէ փոքրիկը տունը մինակ ձգած էր, ժամեր վերջ միտքը կ'իյնայ ու կ'արագէ տուն գնալու, ստուեր մը իր ուշադրութիւնը կը գրաւէ. ինչ տեսնէ. փոքրիկն է որ գիշերնոցով պարտէզի ցանկապատին տակը կծկտած է ու կը հեծկըլտայ. խեղճ փոքրիկը քունէն արթնցած մայրը կը փնտռէ և երբ կը տեսնէ թէ ձայն տուող չկայ՝ վախն ի վախ անկողնէն ելլելով կ'աղաղակէ ու կ'արտասուէ պարտէզէն ալ դուրս ելլելով. փոխանակ մօրը՝ սպիտակ ձիաւոր մը իր առջեւը կեցած անուշ ձայնով մը կ'ըսէ. Մի՛ լար փոքրիկս, մի՛ լար. եթէ մարդ կը փնտռես՝ եկեղեցին է, հոն գնա՛, մի վախնար, ես Ս. Կողմոսն եմ: Մայրը փոքրիկը տեսնելով այդ վիճակին մէջ, ըրած սխալը կ'անդրա-

դառնայ, և փոքրիկն ալ, իր գլխուն եկածը պատմելով թէ՛ ես Ս. Կողմոսն եմ, ըսաւ. և ահա փոքրիկին հետ կը դառնան եկեղեցի և կուրուշայէն ալ կու գան քահանայ, ժողովուրդ, և այս երազատեսիլ իրողութեան և իրականութեան առջեւ կը սկսին ժամերգութեան աղօթքի և պատարագի. և դեռ եկեղեցիէն չեկած շրջակայ գիւղերը (արուարձան) և քաղաքն ալ իմանալով կը փութան և մատաղներ կ'օրհնութիւն և հոգեկան ուրախութիւններ տեղի կ'ունենան. և այս տեսիլքն ամիսներով բոլոր ժողովուրդեան մէջ խօսակցութեան, մեկնութեան ու ջերմեռանդ ուխտաւորութեան ու աղօթքներու պատճառ կը լինի:

Ս. Կողմոսի վանքը արուարձաններուն (շատ մօտիկ գիւղեր) և քաղքին մէջ ունի և իր շուրջը բոլորած են անուանի ուխտատեղիք և խաչքարեր: Ապուշեխի մէջ պարսպապատ գերեզմանատան ծայրը Ս. Յակոբ, Ս. Սահակ, Ս. Մինաս, Ս. Թորոս. Չարազ թաղին մէջ Մարնտուրիկ, կամ Մարնտունիկ: Կամարակապի մէջ՝ Չորս ծորակ: Կաղանդի գիշերը գիւղին հարանքը հոս ժողուած կը հագուին ու կը շքուն և իւրաքանչիւրը ձեռքը մկրատ մը բռնած Տեօրք Լիւթին առջեւ կ'իջնեն, ուր ջուր մը կը վազէ, հետեւեալը կ'երգեն.

Ջրին բարին, ջրին Մորին

Անդնդային թագաւորին

Չուր կաղնդէր ես:

Ու այս վերջին խօսքին հետ մկրատով ջուրը կտրել կը ձեւացնեն:

Ս. Թորոս գիւղին վերեւը. Ներսէս Շնորհալի կամ (Վզայի եկեղեցի). Վզայի լեռան անդիլի կողմն է և պարսպապատ: Ս. Յակոբ գերեզմանատան մէջ է և խորան մը ունի. Օռէբաց Ս. Յակոբ քարէ Սուլուիկ գլխուն որ Կաշոյին կը նայի: Ս. Խաչ Եփրատի մօտ: Ս. Նիկողոս կամ Խորշուրի եկեղեցի: Որձնուտ՝ այգիներուն մէջ քարի մը ստորոտն է. քովը ջուր մը կայ, ուր ուխտի կ'երթան մորթային հիւանդութիւններու բուժման. ուխտաւորնե-

րը ջուրին մէջ հաւկիթ մը կը թաղեն իբր նուէր: Ս. Սանդուխտ Ս. Աստուածածնի եկեղեցիին մէջ, աջակողմը ստորերկրեայ նկուղի մը մէջ. հոս կը հանգչին, կ'ըսեն, Սանատրուկի աղջկան՝ Սանդուխտ կուսին ոսկրները. աչքի հիւանդութիւն ունեցողներ հոս կը դիմեն: Խամիր խաթուն գիւղին առջեւ պարտէզներուն մէջն է:

Կարուշայի մէջ. Չարխափան՝ գիւղին վերեւը մեծ ճամբուն տակն է, քովն ալ մացառ մը կայ ուր քուրջի կտորներ կը կապեն և հազար հազարներով բեռնաւորուած է: Մոգոս թագաւոր, այսինքն Մեծ թագաւոր, ինչպէս որ դարբիններն ալ մեծ Չէքիչ մ'ունին, զոր մոքոս կը կոչեն, ու խորունկ ձորէն Կարուշայ կամ մերկապի մէջտեղը ապառաժ քար մ'է:

Արեգի մէջ. Ս. Լուսաւորիչ որ պարսպապատ է՝ ունի խորան մը, Գիւտ նըշխարաց տօնին պատարագ կը մատուցուէր:

Քաղաքին մէջ Ս. Թալալի կամ Ս. Թալլոս. սա վերի թաղին մէջ գերեզմանոցին կամ թութլուխին մէջտեղը ճիշտ ակինը մաղարային առջեւի կողմն է, այն սուրբը կամ սրբուհին վէրքերու բժշկութիւն տուող է. և շատեր բժշկութիւն գտած են: Անմահութիւն՝ որ քաղաքին վերեւն է: Լոյս աղբիւր՝ ցնծալից պարտէզներուն մէջ: Ս. Յակոբ՝ որ կը կոչուի նաեւ Ս. Յակոբ ճամփի. սա թաշ դիպիլի վերեւն է, լեռան ստորոտին մեծ քար մը. բայց շատ ուղիղը Ակինը կեօլ կամ Գատը կեօլին ճիշտ վրայի կողմը՝ ժամանակին Ս. Յակոբայ անունով եկեղեցի եղած է, զոր յետոյ մզկիթի վերածեր են. բայց այն պահարանը ուր եկեղեցական անօթներ ու զգեստներ կը պահուին եղեր՝ ցարդ փակ մնացած է և ոչ ոք կրցած է զայն բանալ. անոնք որ յանգնած են կոտորելով բանալ՝ ձեռքերնին զօսացած է և այն օրէն ցայսօր թղթով կայ ըսելով՝ չեն մօտենար: Մզկիթին մինարէին շուր

արեւելք դարձած ըլլալուն՝ էգանը փողոցին դռնէն կը կարդան: Իսկ քրիստոնեայ ուխտաւորները Ս. Յակոբայ ուխտատեղւոյն փոխարէն՝ գինճիրլի քարին քիչ մը անդին միակտուր մեծ քարին առջեւ ուխտերնին կ'ընեն. ուխտաւորները փոքրիկ քար մ'առնելով մեծ քարին կը դպցնեն. եթէ քարը քարին փակէր՝ ուխտերնին ընդունուած կը համարուէր: Վանքին Ս. Սէրգիսը՝ Եփրատի եզրին վանք մ'է հայ հոռոմ գիւղին քովիկը:

Ս. Շնորհալոյ վանք. սա եւս շարաթափեալ է կանխաւ. Ակնէն վեց-եօթը ժամուան ճանապարհով հեռու՝ քիւրտ կամխու ալէվարնակ գիւղէն մէկ ժամուան հեռաւորութեամբ դէպ ի Ակն: Վանքը դաշտակի մը մէջ է և շատ կանուխ ժամանակով շարաթափեալ է. միայն եկեղեցւոյն կմախքը մնացեր է, և այդ կմախքէն յայտնի է որ ճոխ ու շէն ու ճարտար շինուածք մը եղեր է. և հարուստ դաշտակը և ջրեր պարգած են յայտնի ճշմարտութիւն մը. սակից զատ մնացեր է վանքին յատուկ և հաւատքի արդիւնք մանանան՝ որ միայն վանքի շրջապատին մէջ գտնուած արտերուն յատուկ բոյսն է. կաթնահամ ցորենը (հատիկը) որ դեղին նուրբ կճեպ մը ունի, երբ ձեռքդ առնես կճեպը կը թողու և դուն կաթի ձերմակութեամբ ու քաղցրութեամբ մանանան կը ճաշակես. սա ոչ կը ցանեն և ոչ ալ արտերու հերկու մով կամ հնձումով ձեռք կը բերուի: Այս վանքի մասին աւանդութենէ և բերնէ բերան պատմուածքէ զատ ոչ մի արձանագրութեան չհանդիպեցանք. բայց եկեղեցւոյ շէնքը որչափ որ կմախացած, շատ ճշմարտութիւններու մասին կը խօսի. ինչպէս գիւղացին որ միշտ ուխտի կ'երթայ և երկրպագութեան. նաեւ Ակնէն ալ և ուրիշ տեղերէ ալ ուխտի կ'երթան:

(Շարունակելի)

Գ. ԱՐԲԵՊՍ. ԱՐՄԱՆԵԱՆ